

ISTORIJOS MATMUO LITERATŪROS ETIKOS POŽIŪRIU: FAKTAS AR EMOCIJA?

INDRĖ ŽAKEVIČIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.70.8>

2018. 70

SANTRAUKA. Straipsnyje svarstoma konkretaus istorijos fakto ir literatūros teksto sąveika, pasitelkiant esminius literatūros etikos teiginius ir akcentuojant emocinės skaitytojo reakcijos svarbą. Remiantis Marshallo Gregory'o suformuluotomis „etinių kvietimų“ apibrėžtimis matyti, kad svarbiausias žingsnis jungiant teksto ir skaitytojo grandinę yra emocinis skaitytojo bei teksto santykis, todėl straipsnyje trumpai aptariama Pavelo V. Simonovo suformuluota informacinė emocijų teorija, paaiškinanti galimas kliūtis, trukdančias šiam emociniam ryšiui rasti. Teoriniams svarstymams iliustruoti pasitelkiami skirtingu metu parašyti Julijono Lindės-Dobilo, Broniaus Radzevičiaus ir Romualdo Granausko tekstai, atspindintys svarbius istorinius įvykius ir savitais būdais provokuojantys skaitytoją etiniams svarstymams. Straipsnyje daroma išvada, jog istorijos faktas iš esmės pasikeičia tapęs fikcinio pasaulio dalimi – praranda objektyvumą, bet tampa svarbus kaip instrumentas galimiems pasauliams kurti.

RAKTAŽODŽIAI: literatūros etika, emocija, literatūra, istorijos faktas, romanas.

Istorijos ir literatūros sąsajos nepaneigiamos; reta tokių literatūros tyrinėjimo mokyklų, kurios nepaisytų konkrečiu metu susiklosčiusio istorinio ir kultūrinio konteksto. Šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti, koks istorijos fakto vaidmuo išryškėja analizuojant teksto ir skaitytojo santykį. Tokiai analizei itin tiktų teorinis literatūros etikos instrumentas, padedantis detaliau aptarti literatūros poveikio skaitytojui galimybes ir išryškinti rašytojo poziciją kūrybinės medžiagos ir savosios auditorijos atžvilgiu. Pasitelkus teorinių instrumentų siūlomas sąvokas bus trumpai aptarti skirtingais istoriniais periodais parašyti Julijono Lindės-Dobilo, Broniaus Radzevičiaus ir Romualdo Granausko tekstai, aiškinamasi istorijos fakto svarba mezgantis emociniam skaitytojo ir teksto santykiui. Prieš imantis trumpos tekstų analizės derėtų nusakyti esminius literatūros etikos principus.

LITERATŪROS ETIKOS PROVOKACIJOS

Naujosios literatūros etikos pradžia – devintas praėjusio amžiaus dešimtmetis; 1983 m. pasirodė amerikiečių filosofės Marthos Nussbaum straipsnis „Flawed Crystals: James’s „The Golden Bowl and Literature as Moral Philosophy“, savi-tai pratęsęs prieš du dešimtmečius išleistoje amerikiečių literatūrologo Wayne’o Bootho studijoje „The Rhetoric of Fiction“ („Grožinės literatūros retorika“; 1961) išdėstyta mintis¹. Literatūros etikos teorinius teiginius toliau plėtoja Dorothy J. Hale, Jamesas Phelanas, komparatyvistas Josephas Hillis Milleris, Thomas Pavelas ir kiti. Filosofai ir literatūros tyrinėtojai pirmiausia gręžiasi į prozos žanrus, romaną išskirdami kaip parankiausią teksto etikos analizei, tačiau mąstydami apie romano galimybes turtinti visuomenę tyrėjai pripažįsta ir nagrinėjamų klausimų silpnybes, labiausiai išryškėjančias teksto ir skaitytojo grandyje: skaitytojo reakcijas perskaičius romaną ganėtinai sunku pamatuoti, vadinasi, sudėtinga ir objektyviai analizuoti. Dar prieš gerą pusšimtį metų ekologas, lyginamosios literatūros ekspertas Josephas Meekeris akcentavo literatūros svarbą, patį žmogų charakterizuodamas kaip vienintelę Žemėje gyvenančią būtybę, gebančią kurti tekstus. Pasak jo, „jeigu tikrai pripažintume, kad literatūrinė kūryba yra itin svarbus, žmonių rūšiai būdin-gas bruožas, ir pačią literatūrą reikėtų analizuoti ypač kruopščiai ir nuoširdžiai, kad būtų išaiškintas jos poveikis žmogaus elgesiui ir aplinkai <...>. Ar [literatūra] mums padeda geriau prisitaikyti prie pasaulio, ar mus nuo to pasaulio tolina?“² Atsakymas į šį klausimą rastas visai neseniai. Kognityvinės psichologijos specialistas Davidas Kiddas 2013-aisiais paskelbė savo tyrimų rezultatus supažindindamas ir su „sąmonės teorijos“ (angl. *Theory of Mind*) sąvoka; vadinamoji sąmonės teorija – tai galimybė perprasti kitų mintis ir emocijas. Aukštas sąmonės teorijos lygis atitinka stiprią empatiją. Eksperimentų rezultatai vienareikšmiški – skaitant grožinę litera-tūrą auga sąmonės teorijos rodikliai³. Kiddas pabrėžia, jog atlikti tyrimai neįrodo, kad skaitydamas žmogus tampa moralesnis, tačiau, anot jo, nelieka abejonių, jog literatūra nėra paprastas reiškinys. Taigi literatūros svarba neginčytina, o jos povei-kis nesiriboja vien estetiniais potyriais.

Literatūros etikos taisyklės nuolat performuluojamos ir vis pildomos akcentuo-jant skaitytoją: „Šiuo metu dauguma kritikų nė neabejoja, kad literatūros etika, Dereko Attridge’o teigimu, ne tik gilinasi į tai, ko galime išmokti, bet ir į tai,

¹ Cosgrove Sh. Literary ethics and the novel; or, can the novel save the world? *University of Wollongong, Research Online*. University of Wollongong, Australian Association of Writing Programs conference, 2007, 1.

² Meeker J. *The Comedy of Survival: Literary Ecology and a Play Ethics*. Tucson: University of Arizona Press, 1997, 3.

³ Kidd D. C., Castano E. Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. *Science*, October 2013. Prieiga internete <<http://www.sciencemag.org/content/early/2013/10/03/1239918>> [žiūrėta 2018 11 25].

kas mums nutinka, kas mumyse dedasi skaitant.“⁴ Marshallas W. Gregory's siūlo „etinio kvietimo“ koncepciją teigdamas, jog „kiekvienas literatūros kūrinyms skaitytojui atsiskleidžia mažiausiai trejopai kviesdamas, provokuodamas sureaguoti trimis skirtingais lygmenimis. Pirmiausia jis kviečia pajauti <...>, atsiliepti į pateiktą turinį specifiniais emociniais būdais: siaubu, netikrumu, pykčiu, pasitenkinimu, smalsumu ir t. t. Antra, kūrinyms kviečia įtikėti. <...> Trečia, kūrinyms kviečia aiškiai nuspręsti; skaitytojas turi apsispręsti, kas geras, kas blogas, kas pelnytai sulaukė atlygio, kurio mintims ir kalboms negalima pritarti...“⁵ Pirmąjį „etinį kvietimą“ smulkiai gvildeno Nussbaum, akcentuodama emocijų svarbą skaitytojui angažuojantis skaityti, vadinasi, ugdytis ir mokytis geriau suprasti kitoniškumą. Hale pabrėžia būtinybę įtikėti kitoniškumo galimybe. Grožinį tekstą ji vadina specifiniu tikrovės perdirbiniu ir teigia, jog skaitytojo apsisprendimas pasiduoti tam perdirbiniui yra dvisluoksnis, kaip ir pats skaitymo aktas, kurį ji skirsto į autosubordinuojantį vyksmą, leidžiantį suvokti perdirbinio kitoniškumą (kitaip tariant, skaitytojas sau paliepia įtikėti), ir preautosubordinaciją – norą patikėti, jog tasai kitoniškumas apskritai įmanomas⁶. Shady Cosgrove teigimu, „skaitytojas turi tikėti, kad įmanoma išgauti į kito požiūrį. Vadinasi, kad personažai veiktų skaitytojus ir juos įtrauktų į etinių klausimų sukurius, skaitytojas turi tikėti, jog kitoniškumą suprasti galima. Įtikėjęs jis įgyja patirties gerbdamas kitoniškumą, o tai ypač svarbu norint pozityviai keisti visuomenę.“⁷ Trečiąjį „etinio kvietimo“ sandą nuosekliai aiškina Phelanas, savąjį tyrimų lauką vadinantis naratyvo etika, nes gilinasi į formaliuosius pasakojimo aspektus, į keturias etines situacijas ir jų sąveikų niuansus, suponuojančius skaitytojų etinę poziciją. Pirmoji etinė situacija – teksto personažų santykiai su teksto pasauliu – kitais personažais ir aplinka; antroji – pasakotojo santykis su savuoju pasakojimu; trečioji – menamas autoriaus santykis su pasakotoju, su tuo, kas pasakys, taip pat ir su auditorija; ketvirtoji – skaitytojo santykis su vertybėmis, įsitikinimais, vaizduojamomis vietomis⁸. Visi literatūros etikos ekspertai sutaria, kad skirtingi skaitytojai skaito skirtingai, ypač žvelgiant etikos aspektu, todėl diskusijos apie literatūrą itin prasmingos, nes skatina išgirsti kitą ir priimti jau ne fikcinio pasaulio, bet kito skaitytojo kitoniškumą. Vis dėlto didysis klausimas ir keblumas, keliantis nerimą literatūros etikos žinovams bei kritikams, yra tekstas ir skaitytojo grandis, kuri dažnai būna netvari arba išvis nesusiformuoja. Kaip

⁴ Serpell C. N. *Seven Modes of Uncertainty*. Harvard: Harvard University Press, 2014, 16.

⁵ Gregory M. W. Redefining Ethical Criticism. The Old vs. the New. *JLTonline*, 2011 01 24. Prieiga internete <URL: <http://www.jltonline.de/index.php/articles/article/view/287/879>> [žiūrėta 2018 10 05].

⁶ Hale D. J. Fiction as restriction: self-binding in new ethical theories of the novel. *Narrative*, 2007, 15 (2), 187–206.

⁷ Cosgrove Sh. Literary ethics and the novel; or, can the novel save the word?, 3

⁸ Phelan J. Rhetorical literary ethics and lyric narrative: Robert Frost's "Home Burial". *Poetics Today*, 2004, 25 (4), 627–651.

patraukti, o paskui išlaikyti skaitytojo dėmesį ir nejučia pradėti tą skaitytoją tobulinti? Galima daryti prielaidą, kad pirmasis Gregory'o minėtas „etinis kvietimas“ ir bus svarbiausias, nes kviečiama į tekstą atsiliiepti emociškai, o emocijos, Nussbaum nuomone, „formuoja mūsų dvasinio ir socialinio gyvenimo peizažą“⁹. Cituodama Marcelį Proustą emocines patirtis ji vadina „minčių geografiniais antsprūdžiais“, „proto atsaku į suvokiamą vertybę“¹⁰. Išeitų, kad emocijos lemia skaitytojo atsaką ir atveria kelią kitiems dviem „etiniams kvietimams“, į kuriuos, akivaizdu, nebūtų atsiliiepta neužmezgus emocinio ryšio su tekstu. Psichologai taip pat labai sureikšmina emocijas akcentuodami svarbiausias emocinių reiškinių funkcijas – patyrimo sintezavimą, signalizavimą arba vertinimą, elgesio nukreipimą, reguliavimą (emociniai reiškiniai reguliuoja psichinius procesus, taip pat ir mąstymą), interpretavimą (emocijos padeda interpretuoti konkrečią situaciją, ir jau protu pasveriami, kiek ji naudinga ar žalinga), mobilizavimą tam tikrai veiklai ir komunikavimą¹¹. Geriau pasigilinus matoma, jog šios funkcijos atitinka arba nusako visus Gregory'o apibrėžtus „etinius kvietimus“, taigi nepaneigiama emocijų svarba siūlo mintį, kad be emocinio teksto ir skaitytojo ryšio literatūros etikos tyrėjų lūkesčiai išauginti tolerantišką visuomenę liks nepateisinti.

EMOCINIO ATSAKO GALIMYBĖS

Tikėtina, jog prisiminus Gregory'o „etinius kvietimus“ ir Nussbaum akcentuotą būtinybę ugdyti visuomenės narių toleranciją bei atjautą vieni kitiems, pasitelkus romanus, vertėtų gręžtis į psichologų siūlomas hipotezes ir atkreipti dėmesį į Pavelo V. Simonovo suformuluotą vadinamąją informacinę emocijų teoriją. Psichologo teigimu, žmonių emocijos iš esmės priklauso nuo poreikių patenkinimo tikimybės įvertinimo arba, kitaip tariant, nuo galimybės pasiekti numatytą tikslą įvertinimo. Žmogus šitai vertina nevalingai, kartais pasąmoningai, lygindamas informaciją apie priemones ir laiką, kurio jam prireiks konkrečiam poreikiui patenkinti, su jau turimomis priemonėmis ar informacija. Vadinasi, pirmiausia įvertinamas poreikis (stiprus, silpnas, vis augantis), paskui – tikimybė jį patenkinti (tikimybė gali būti didelė, slopstanti, vis didėjanti). Jei poreikis augantis, tikimybė jį patenkinti didelė, užvaldžiusi emocija bus teigiama. Jei poreikis silpnas, tikimybė jį patenkinti didelė, žmogus liks abejingas; jei poreikis augantis, o tikimybė jį patenkinti visai nedidelė,

⁹ Nussbaum M. C. *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 11.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Sousa R. Emotions. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Stanford University, 2013. Prieiga internete <<https://leibniz.stanford.edu/friends/preview/emotion/>> [žiūrėta 2018 10 05].

emocija bus neigiama¹². Simonovas siūlo sieti kertines žmonių emocijas su trimis svarbiausių poreikių grupėmis – biologiniais, socialiniais ir dvasiniais poreikiais. Literatūrologus, suprantama, labiausiai domins socialiniai ir dvasiniai. Jeigu skaitytojas įveikia Hale minėtus preautosubordinacijos ir autosubordinacijos etapus, priima tiesą, jog literatūros teksto pavidalu egzistuoja fizinės tikrovės perdirbinys, t. y. kitoniškumas, jis būna pasirengęs išskirtinei skaitymo patirčiai dėl kelių priežasčių, kurias nusakė literatūros etikos teoretikai: a) norėdamas pabėgti iš savosios tikrovės; b) norėdamas įtvirtinti tai, ką jau žino ar kuo mėgaujasi; c) skatinamas vujarizmo; d) genamas galimybės patirti kitokį buvimą, į daug ką pažvelgti iš kitos perspektyvos; e) norėdamasi išmokti ar sužinoti ką nors nauja. Visos šios priežastys jau savaime yra lydimos etinių svarstymų – pabėgti nuo kasdienybės norima tada, kai įprastame pasaulyje yra kas nors netoleruotina ar nemalonu; pastanga įtvirtinti tai, ką žinai ar kuo džiaugiesi, liudija, jog žinojimui ar džiaugsmui yra iškilusi grėsmė; kitokia perspektyva atveria pozityvų norą pažinti kitą, o noras išmokti byloja apie žmonijoje įsitvirtinusių nuostatą, kad žinios iš esmės yra gerai¹³. Akivaizdu, kad emocinis atsakas skaitant grožinį tekstą turėtų pateisinti lūkesčius, kurie ir atitiks minėtas skaitymo priežastis. Tačiau kaip padėti skaitytojui sukurti emocinį santykį su tekstu, neapsiribojantį vien susierzinimu ar nepasitenkinimu neva neperpratus pasakotojo kalbėjimo kodo? Atsakymas slypi pačioje Simonovo teorijos apibrėžtyje – skaitytojui reikia suteikti informacijos, motyvuojančios skaityti. Teiginys primityvus, tačiau jį galima pagrįsti teoriniais argumentais, nes emocijos tiesiogiai priklauso nuo informacijos plačiausia prasme. Savaime suprantama, jog tekste atpažinęs tam tikro istorinio periodo ženklus, kultūros intertekstus ar vardus skaitytojas lengviau prisitaikys prie literatūros etikos teoretikų minėto fikcinio kitoniškumo, kartu megzdamas emocinį ryšį su pasakotoju ir personažais, vadinasi, tenkindamas vieną kurį iš minėtų skaitymo lūkesčių ir atsidurdamas vienoje kurioje etinėje situacijoje. Ženklų neatpažinus, teksto ir skaitytojo grandis labai greitai nutrūks, todėl neliks jokių prielaidų emociniam ryšiui užmegzti, o be šito santykio nebus atsiliepta į kitus „etinius kvietimus“.

INTENTIO OPERIS PRASMĖS

Literatūros etikos teoretikai akcentuoja kelias literatūros fenomenui būdingas intencijas – autoriaus intenciją (lot. *intentio auctoris*), kurią nuo seniausių laikų mėgino

¹² Simonov P. V. Thwarted Action Needed – Informational Theories of Emotions. *International Journal of Comparative Psychology*, 1991, 5 (2), 10–107.

¹³ Brie S., Rossiter W. T. Introduction: “Distinct and Separate?”. In *Literature and Ethics*. Ed. S. Brie and W. T. Rossiter. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010, 13.

atskleisti tekstų komentatoriai, dabartinių kritikų mokytojai, ir kuri sietina ne su atskiro autoriaus subjektyviais tikslais bei norais, bet su abstrakčia tiesa, konkrečios visuomenės pripažįstamu etikos kodu, skaitytojo intenciją (lot. *intentio lectoris*), suponuojančią keliais lygmenimis patiriamą skaitomą tekstą, ir kūrinio intenciją (lot. *intentio operis*), kuri gali nesutapti nei su autoriaus, nei su skaitytojo ketinimais. Kūrinio intencija veriasi tekstualiai, kontekstualiai ir intertekstualiai, todėl sudaro prielaidas „etinei hermeneutikai, kuri nėra grindžiama autoriaus pažiūromis ar skaitytojo „ego“, bet kuri, sulydydama tekstą, kontekstą ir intertekstą, perteikia visuomenės, kurioje reiškiasi, etikos kodą; etikos kodai nėra statiški, laikui bėgant jie kinta. Taigi kūrinio intencija yra priemonė, leidžianti nustatyti teksto parašymo meto etinį aspektą.“¹⁴ Lietuvių literatūros situacija tokio etikos kodo požiūriu ryškiai nesikeitė iki XXI a. pradžios. Sudėtingos istorinės aplinkybės tiek XX a. pradžioje, tiek XX a. antroje pusėje lėmė būtinybę tiesiogiai ar potekstėmis kalbėti apie savastį plačiausia prasme, nuolat primenant tapatumo klausimus, ir labiausiai tikėtina, kad tokiai būtinybei geriausiai atlieps į literatūros tekstą įrašytas istorinis faktas.

Julijono Lindės-Dobilo romanas „Blūdas“ (1912) galėtų būti puikus specifinio istorijos ir literatūros santykio pavyzdys. Išsamiai analizuodama ši romaną tapatybės klausimų lauke Giedrė Šmitienė tą specifiką išryškina: „Pavadinimas *Blūdas arba Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete* nurodo, kad romanas atskleis sudėtingą revoliucijos laiką, tačiau politiniai-istoriniai įvykiai pasirodo tolumoje naktimis matomomis, kaip galima nujausti, revoliucionierių padegtu pastatų ar ištisų kaimų pašvaistėmis. Revoliucija romano veikėjus pasiekia per gaudus: atklydę ne pirmo patikimumo asmenys pasakoja apie nužudytą kunigą ar peršautas bažnyčios duris.“¹⁵ Istorinis įvykis svarbus kaip kūrybinis impulsas, kaip savitas teksto karkasas, kurio galiausiai nė nebesimato, nes jį uždengia personažų istorijos; istorijos faktas tampa prielaida minėto unikalaus visuomenės etikos kodo interpretacijai, o skaitytojui atveria galimybes tiesti asociacijų tinklus ir aktualizuoti atitinkamus asmenišką patirtį gaivinančius teksto aspektus. Tačiau taip nutinka tik idealiu atveju – kai skaitytojas atsiduoda kitoniškumui, prieš tai susitaikęs su Cosgrove minėta „preautosubordinacija“. XXI a. jaunam skaitytojui Lindės-Dobilo teksto kitoniškumas dažniausiai pasirodo neprijaukinamas, todėl ir etinis kvietimas „pajusti ir atsiliepti į pateiktą turinį“ tampa neišgirstas. Gali būti, kad sureikšmintas istorijos faktas, išryškintas naujo kultūrinio ir istorinio periodo kontekste, galėtų paskatinti vis dėlto imtis šio romano, tenkinant norą sužinoti ką nors nauja apie šimtmečio

¹⁴ Brie S., Rossiter W. T. Introduction: “Distinct and Separate?”. In *Literature and Ethics*, 10.

¹⁵ Šmitienė G. Tapatybės išgyvenimas: Julijono Lindės-Dobilo „Blūdo“ analizė. *Literatūra*, 2006, 48 (6), 15–16.

senumo kasdienybę, o įveikus „preautosubordinacijos“ slenkstį Lindės-Dobilo personažai turėtų pasirodyti puikiai suprantami ar net artimi. Lindė-Dobilas rašė itin savitu stiliumi, atrodytų, ne mąstydamas apie baigtinį rezultatą ir skaitytoją, bet skonėdamasis jį patį ar jo personažą ištikusia akimirka, prisiminimų erdvėje galinčia išplisti iki nemenkos gyvenimo atkarpos. Dažnai jo tekste pasakotoją nejučia pakeičia personažo balsas; pats skaitymo procesas kiek apsunkinamas, bet tokiu pasikeitimu gerokai sumažinamas atstumas tarp teksto ir skaitytojo, susidaro įspūdis, jog skaitai dienoraštį¹⁶:

Jis ir vėl pažiūrėjo į kudrą. Paskui atsikėlė, pažvelgė į trobą, pasiklausė ir, paėjęs truputiuką į pakluones vartų pusę, pažvelgė ir vėl į dangų. <...> Viršaičio akyse kildavo vienoj pusėj ant horizonto, debesiai, neišsakomu greitumu slinkdavo augštyn, prazvimbdavo pro mėnulį ir vėl kaž-kur ten antroj pusėj ant horizonto prapuldavo. Viršaitis, kurį laiką žiūrėjo į tai ir vėl sugrįžęs sėdo ant kelmo. Jis dabar pradėjo galvoti apie tai, kad galėjus prie tų debesų...

– Ne, prie debesų negerai, jie lekia. Bet, kad taip galėjus ten augštai supekles... Supekles... Oi, būtų supimosi! Augštai, augštai pakabinti, ilgas virves arba geriau grandinius paimti ir pakabinti... Paskui kad pasileidi...¹⁷

Natūrali personažo minčių tėkmė, minčių pertrūkiai atkartoja skaitančiam įprastą patirtį, o atpažinus įprastumą (patenkinus Simonovo minėtą dvasinį poreikį), tikėtina, užsimegs ir emocinis teksto bei skaitytojo ryšys. Galima daryti prielaidą, kad ne realaus istorijos fakto interpretacija grožiniame tekste, bet skaitytojui pažįstamų situacijų „kopijos“ lems apsisprendimą atsiliepti į Gregory'o etinius kvietimus.

Lindės-Dobilo romanas XXI a. skaitytoją gali laimėti ir itin originaliais rimtiems romanams lyg ir nebūdingais ekokritiškais epizodais, subtiliai atveriančiais žmogaus priklausomybę nuo artimiausios gyvosios gamtos:

Kur buvęs kur nebuvęs nedailiu gzikzaku, maklinėdamas atlingavo drugys ir ar jis gal nepamatė viršaičio, ar taip jam kas įėjo į galvą, ką tik neužgriuvo ant Bajoriūno nosies. Viršaitis net instinktyviškai mostelėjo į jį ranka, bet jau jis buvo viršum jo galvos.

– Mat ir aš ar nematėt! – nusijuokė viršaitis. Upas jam tiek pasitaisė, jog net pats savęs gėdijosi.

– Iš tiesų koks mano kvailas būdas, – nudejavo jis ir vėl. – Jog man rodėsi, kad visas pasaulis į kąnelius subirės ir ant manęs užgriūs, o čia viskas kaip buvė.¹⁸

Akivaizdu, kad potyrių autentiška lengvai atpažįstama ir po šimto metų, nors 1905-ųjų revoliucijos faktas – „Blūdo“ karkasas – gali būti pamirštas ar net nežinomas. Lindės-Dobilo romano vertybės išsamiai išdėstytos Šmitienės straipsnyje,

¹⁶ * Cituojama iš originalaus 1912 m. „Blūdo“ leidinio, rašyba ir skyryba neredaguota.

¹⁷ Dobilas. *Blūdas*. Tilžė, 1912, 204–205.

¹⁸ *Ibid.*, 263.

kuriame įtikinamai įrodoma neginčijama „Blūdo“ *intentio operis* vertė, o šiame straipsnyje apsiribojama keliomis pastabomis, mėginant išryškinti skaitytojo emocinio atsako viršenybę istorijos fakto atžvilgiu.

Broniaus Radzevičiaus „Priešaušrio vieškeliai“, pasirodę aštunto dešimtmečio pabaigoje, ne steigia bręstančios nepriklausomos valstybės gyventojų tapatybę kaip „Blūdas“, bet niuansuotai atskleidžia prievarta keičiamos istorijos ir kultūros lauke gyvenančios visuomenės jausenas. Konkretus istorinis faktas ir čia akivaizdus („Kitą dieną į valsčių buvo pakviesti Kazimieras, Konstantienė, Nakutis: Užpelkiuose steigiamas kolūkis.“¹⁹), bet jis konstatuojamas formaliai, tarsi tik tam, kad pasitarnautų kaip esminių egzistencinių klausimų šaltinis. „Atsiliepti į pateiktą turinį specifiniais emociniais būdais“ nėra paprasta dėl besikaitaliojančių teksto registru – poetiški nostalgiški peizažai keičiami detaliais personažų gyvenimo aprašymais („Konstantienė <...> per Pirmą pasaulinį karą gyveno Peterburge, tarnavo pas turtingą advokatą...“²⁰), kuriuos pertraukia buitiški naują kolūkinį gyvenimą patiriančių užpelkiečių pokalbiai arba neįprastai filosofiški moksleivių dialogai:

- Aiškiai tu man pasakyk, – reikalauja Albinas, – ką tu renkiesi: gėrį ar blogį?
- Ne, tu palauk. Mums reikia prieš tai kai ką išsiaiškinti, reikia pažiūrėti konkrečiai, aš nesuprantu, kuo tu šitaip šnekėdamas remiesi, kaip tau išeina tokia dilema. Čia kažkoks nesusipratimas. Tu visiškai kitaip galvoji. Bandyk pasiduoti vienai kokiai minčiai, su viena kokia intencija, vienu jausmu visa pabandyk apčiuopinėti, o jis jau žinos, kaip visa sugrupuoti, atrinks po bruoželį, po dalelytę... Tada busi nuoseklus, bus logika, vieno kokio požiūrio logika, tada pamatysi, kas išeis, pamatysi, į kokius kelius veda gerumas, pasiaukojimas. Imkime apčiuopiamausius kraštutinius atvejus, tada jau daug kas ims aiškėti, tada atrasi ir tolstojininkus, o tu vis man šneki: tolstojininkas aš, Maištas ar dar kažkas, o juk tai vienos intencijos išraiška... Ne, ne, tu paimk ir įrodyk man aiškiai, kaip teorema, kaip... Dostojevskis moka įrodyti. Arba imkime, – skubinasi Juozas, – kraštutinius egoizmo atvejus...²¹

Ilgas ir painus atsakymas į paprastą klausimą – aiški užuomina, jog sklandžios etikos nebūna. Filosofiškas tekstas moksleivio lūpose „Priešaušrio vieškelių“ gimimo kontekste skambėjo visai įtikimai, tačiau vadinamosios populiariosios kultūros žmogui tokios vingrybės gali pasirodyti per painios. Etinis kvietimas įtikėti irgi nėra lengvai priimamas galbūt dėl to, kad galimybė atsiliepti į trečią kvietimą nuspręsti, kas gerai ir kas blogai, yra apsunkintas tekste dažnų nutylėjimų ar savitų „dvidešimt penktų kadrų“, kuriuos atstoja lyg ir visai neutraliame sakinyje ištirpsantys reikšmingi pasakymai: „Visi Daukinčiai priskiria save prie vidutinių, o Vizgirda save net laiko kiek stambesniu ūkininku: nors tik devynis hektarus teturi,

¹⁹ Radzevičius B. *Priešaušrio vieškeliai. Antologija*. Prieiga internetu <<http://antologija.lt/text/bronius-radzevicius-priesausrio-vieskeliai>> [žiūrėta 2018 11 25].

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

tačiau žemė gerėlesnė. <...> Nežinia kokiai kategorijai priskirti ir Maldonį – dvidešimt penki hektarai. <...> O Užpelkis, Diržys? Pastarasis bent savo noru viską atidavė. („Tokia, matyt, Dievo valia“, – tepasakė.)²² Jeigu šis reikšmingas pasakymas („... bent savo noru viską atidavė...“) fiksuojamas, intrigos randasi gerokai daugiau, emocinis skaitytojo atsakas tampa aktyvesnis, teksto etika aiškesnė. Akivaizdu, kad tokių ezopinių užuominų naujo tūkstantmečio skaitytojai gali nė nepastebėti, ir toks nepastabumas gali lemti kiek kitokią, seklesnę, teksto interpretaciją, supaprastinti istorinio fakto traktuotę. Kita vertus, jau pačioje romano pradžioje pasakotojas, vedžiodamas skaitytoją po Užpelkį, nevienprasmiškai įspėja: „Užtruksime čia ilgai. Reikės į kiekvieną daiktą ir veidą atidžiai išžiūrėti, kitaip nieko mes čia nepamatysime, nesuprasime. Daug kas čia nesugaunama kaip saulės mirgėjimas vandenyje ar lapuose, daug kas čia ateis prie mūsų lyg vaikas, prisimerkęs nuo šviesos, ir nesuprasi, kenčia ar džiaugiasi.“²³ Radzevičiaus romaną tenka skaityti nuolat mąstant, o ne mėgaujantis emocijų pliūpsniais. Tikėtina, kad ir istorijos faktas – pokario katastrofa ir jos sutrikdytas nusistovėjęs tautinis tapatumas – tokiam tekste taps reikšminga paskata analizuoti to fakto paveiktų personažų poelgius ar jiems kilusias dilemas; vis dėlto negalima pamiršti, kad tokia analizė bus etiškai prasminga tik tada, jei rasis emocijomis grįstas teksto ir skaitytojo ryšys.

Romualdo Granausko „Šventųjų gyvenimai“ (2013) – priešingybė „Priešaušrio vieškeliams“. Nors abiejų tekstų prasmės veriasi tų pačių istorinių įvykių kontekste, Granausko novelių apysaka pirmiausia žadina emocijas, tik vėliau susiklosto „gerųjų“ ir „blogųjų“ elgesio vertinimai. Toks emocionalus skaitymas garantuoja etinius svarstymus, ugdančius empatiją ir kartu provokuojančius diskusijas. Granausko pasakotojas dažniausiai nevertina personažus ištikusią situaciją, tik labai paprastai konstatuoja: „Atvažiavo sribokai, kiaules iššaudė, vištas išgaudė, lašinius nukabino. Drabužius, batus taip pat susvaidė į vežimą, juos vėliau sunėšios miestelio sribokai ir aktyvistės. Bulvių, daržovių, malkų ir kelių vežimų kraiko šiaudų neėmė. Pilimonos nelietė, ji liko gyventi savo kamaroj.“²⁴ Lakoniškai, bet itin gyvai pasakojant tikras istorijos faktas (pavyzdžiui, niekuo neprasikaltusių susovietintos visuomenės narių persekiojimas) perkeičiamas jo neiškraipant, bet išryškinant sovietizacijos absurda: „Pašto viršininką suėmė vieną pirmųjų. Rado jo albumuose anglišku, amerikonišku, brazilišku pašto ženklų. Paskaitė už šnipą – ir prapuolė žmogus.“²⁵ Granausko pasakotojas iš daugiau nei pusšimčio metų perspektyvos jau gali anekdotiškai ironizuoti ir toks kalbėjimas skaitytojui, tikėtina, pasirodys patrauklesnis nei Radzevičiaus svarstymai, nes bus iškart atpažįstamas ir perprantamas.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ Granauskas R. *Šventųjų gyvenimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013, 26.

²⁵ *Ibid.*, 37.

Apie literatūros etiką mąstantieji XXI a. skaitytojų auditoriją vertina kaip populiariosios kultūros išugdytą bendruomenę, turinčią savų lūkesčių ar poreikių, savaip žvelgiančią ir į literatūrą. Steve'o Brie ir Williamo T. Rossiterio teigimu, „priešišku-
mas moralizavimui yra neatskiriamai susijęs su populiariąja kultūra, todėl literatū-
ros moralumas turėtų veikti taip, kaip veikia reklama – netiesiogiai. Ironiška, bet
iš tikrųjų dabartinė visuomenė, atsisakanti klausyti pamokymų, kaip jai gyventi,
iš tikrųjų yra mokoma žymiai daugiau nei bet kuri kita ankstesnė karta; ją moko
mados dizaineriai, automobilių gamintojai, prekybos centrai, gandų žurnalai, pro-
gramuotojai, blogeriai, socialiniai tinklai, tyrinėjantys asmeninius elektroninius
įrašus ar puslapius ir siuntinėjantys reklamas, patvirtinančias, jog tikrai esame tokie,
kokie tariamės esą.“²⁶ Granausko „Šventųjų gyvenimuose“ veriasi unikalios žmonių
istorijos, kurios nugyvenamos skaitytojo akyse, o ne pasakojamos kvestionuojant
personažų poelgius. Moralumas ar nemoralumas čia išties skleidžiasi netiesiogiai,
pasitikint skaitytojo nuovoka ir reakcijomis į lakoniškus, bet labai talpius dialogus:

Vasylius stovėjo šalia rentinio ir šaudė žemyn.

– Ko šaudai, durniau!..

– Ta bledė į šulinį išoko!

<...> Viščiūna, pasilenkęs virš rentinio ir pakreipęs žemyn ausį, klausėsi.

– Nieks ten jau nebsipliuškur.

Visi iškart nurimo, vienas tik Vasylius niekaip negalėjo nurimti:

– Nu, bledė!.. Nu, bledė!.. Pasaulis tokios nēr matęs!..²⁷

Taip baigiama pirmoji knygos novelė „Šv. Paulina“, pasakojanti apie partizanų
pagalbininkės Paulinos pirmą ir paskutinį žygį į sutartą vietą, kad miške kovo-
jantiems Beržanskiams perduotų jų motinos suruoštą krepšį su maistu; Pauliną
sučiumpa stribai, kad išvengtų jų prievartos, Paulina šoka į šulinį. Bjauriais stribo
Vasyliaus keiksmiais kuriamas kontrastas Paulinos poelgiui, jos šventumui atstoja
ištisas galimas moralizuojančias pastraipas ir neabejotinai sukrečia, vadinasi, užsi-
mezga teksto ir skaitytojo ryšys, lemiantis išsamesnius etinius skaitytojo svarstymus
ir vertinimus.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Literatūros etikos teoretikų minėta triada – *intentio auctoris*, *intentio lectoris* ir
intentio operis – įsteigia nevienalytę etikos erdvę, kurioje, matyt, galiausiai įsigali
visuomenę atspindintys teksto kodai, šifruojami labai subjektyviai. Istorijos faktai

²⁶ Brie S., Rossiter W. T. Introduction: “Distinct and Separate?”. In *Literature and Ethics*, 12.

²⁷ Granauskas R. *Ibid.*, 19–20.

sąlygiškai objektyvūs, tačiau vos patekę į literatūrinės tikrovės lauką jie transformuojasi – iš faktinės tikrovės persikelia į teksto faktinę tikrovę, vadinasi, tampa vienu iš begalybės galimų pasaulių, kuriam nebegalima taikyti faktinio pasaulio taisyklių. Istorijos faktas tampa fikciniu istorijos faktu ir pasidaro reikšmingas tik kaip savitas instrumentas emociniam teksto ir skaitytojo santykiui kurti. Lindė-Dobilas atveria svajojančio, kuriančio, dvejojančio, bijančio žmogaus vidų tarsi garsiai mąstydamas, pats sau aiškindamasis personažus išstinkančių nušvitimo akimirkų reikšmes, ir dažnai tie nušvitimai skaitytojui pasirodo daug svarbesni už visą romano vyksmą išsiūbavusį istorijos faktą. Sunkiasvoris Radzevičiaus tekstas priekaištuoja ir atvirai moko siūlydamas apmąstyti lemtingų istorijos įvykių akivaizdoje kintančias žmogiškumo ribas, o Granausko novelių romanas prasmų atžvilgiu veikia netiesiogiai – pirmiausia išprovokuoja emocijas, o paskui nugula mentalinėje skaitytojo erdvėje neleidamas nurimti savaip neišsprendus moralinių dilemų. Istorija pasitarnauja literatūrai kaip galinga inspiracija, o literatūra gali padėti žmogui kurti žmogišką istoriją – telieka skaityti.

BIBLIOGRAFIJA

- Cosgrove Sh. Literary ethics and the novel; or, can the novel save the world? *University of Wollongong, Research Online*: University of Wollongong, Australian Association of Writing Programs conference, 2007, 1.
- Dobilas. *Blūdas*. Tilžė, 1912.
- Granauskas R. *Šventųjų gyvenimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013.
- Gregory M. W. Redefining Ethical Criticism. The Old vs. the New. *JLTonline*, 2011 01 24. Prieiga internete <URL:<http://www.jltonline.de/index.php/articles/article/view/287/879>> [žiūrėta 2018 10 05].
- Hale D. J. Fiction as restriction: self-binding in new ethical theories of the novel. *Narrative*, 2007, 15 (2).
- Literature and Ethics: From the Green Knight to the Dark Knight*. Ed. S. Brie and W. T. Rossiter. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- Meeker J. *The Comedy of Survival: Literary Ecology and a Play Ethics*. Tucson: University of Arizona Press, 1997.
- Nussbaum M. C. *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Kidd D. C., Castano E. Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. *Science*, October 2013. Prieiga internete <<http://www.sciencemag.org/content/early/recent/3October2013/Page6/10.1126/science.1239918>> [žiūrėta 2018 11 25].
- Phelan J. Rhetorical literary ethics and lyric narrative: Robert Frost's "Home Burial". *Poetics Today* 2004, 25 (4).
- Radzevičius B. *Priešausrio vieskeliai. Antologija*. Prieiga internetu <<http://antologija.lt/text/bronius-radzevicius-priesausrio-vieskeliai>> [žiūrėta 2018 11 25].
- Serpell C. N. *Seven Modes of Uncertainty*. Harvard: Harvard University Press, 2014.
- Simonov P. V. Thwarted Action Needed – Informational Theories of Emotions. *International Journal of Comparative Psychology*, 1991, 5 (2).
- Sousa R. „Emotions“. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Stanford University, 2013. Prieiga internete <<https://leibniz.stanford.edu/friends/preview/emotion/>> [žiūrėta 2018 10 05].
- Šmitienė G. Tapatybės išgyvenimas: Julijono Lindės-Dobilo „Blūdo“ analizė. *Literatūra*, 2006, 48 (6).

Indrė Žakevičienė

HISTORICAL DIMENSION IN THE REALM OF LITERARY ETHICS: FACT VS. EMOTION

SUMMARY. The author of the article discusses the relationship between historical fact and literary text using the instrument of Literary Ethics and emphasizing the significance of the emotional response of the reader. According to the definitions of Marshall Gregory's "ethical invitations" it becomes clear that the most important chain connecting the text and the reader is the reader's emotional response. Hence the article briefly discusses the informational theory of emotions as formulated by Pavel V. Simonov, a theory that explains the possible obstacles to the formation of this emotional connection. As illustrations of these theoretical reflections certain literary texts written by Julijonas Lindė-Dobilas, Bronius Radzevičius and Romualdas Granauskas during different historical and cultural periods are selected. These texts reflect important historical events and provoke the reader to ponder ethical problems. The article reaches the conclusion that the historical fact changes its nature once it enters the realm of literature: it loses its objectivity but becomes as an instrument for the creation of possible worlds.

KEYWORDS: Literary ethics, emotion, literature, historical fact, novel.